

Mintzo haren ohoreagatik

peillen , Txomin
Euskaltzain emeritua

Jusef Egiategik düala berrehün eta hogeï ta zazpi hala idatzi züan. Begietarik hürrün bihotzetik hürrün hala ziozüe hanitxek, halere, Frantzian Behera lanak edo sortzeak bizitzera bortxatüak izan giren frankok eüskarren ikasteak eta ikertzeak Kartielean egoiteak bezainbeste berotü gütü. Püntü batez, eüskaraz ezkiribazale zuberotarren erdiak paristarrak ginen erran nahi beita lauetarik biga.

Alta gure gazte denboran eüskara mintzatüa bizi bizirik zen eta gerla aitzinean züberotar ezkiribazale zonbait izan zen. Geroago, pastoralak ezkiribazaleak berriz sortüko dütü eta hortan eseiatü direnak hamarna bat dira. Halaber, eüskaltzale sühar zonbaitez medioz eüskara irakasten hasi da, gure mintzajea gibel ari zelarik.

Halere gure, mintzaje arraro eta txipia, gure üskara, manex mintzajeak beno haboro estüdiatürik izan da. Leizarragak düala lauehün eta berrogeï ta bat urteetan, 1571.urtean bere ützülpenen ondotik bildü eta eman zütian hitzak badütügü ; Oihenartek 1638.an hantik 67 urte gure mintzaje sübertea aipatzen dü; *Notitia Utriusque Uasconiae* delakoan.

Artean, hamazortzigerren mentean Egiategik gure euskalkian idatzi badü ere ez dü gramatarik ez eta hiztegirik egin Larramendirenak baizik erabili. Haleikere, hamazortzigerren mente hortan Jean Philippe de Bela sohütar generalak Zuberoako üskararen aipamen lüzea egin züan, hiztegi txipi batetan lau ehün hitz eman zütian herrokatürik: herroka bat ziberotarrez, beste herroka bat Larramendiren Diccionario trilingüetik hartürik eta beste biga

espainolez eta latinez. Lista hori Iruineako *Fontes Linguae Vasconum* delakoan agerrarazi nūan.

Oihenarteren ondotik, hantik berrehūn bat urte geroago Intxauspe zūberotar kalonjeak, Zūberoako aditzaren lehen estūdio handia egin zūan. Emmanuel Inchauspek 1858 Baionako Lamaignèrenean, *Le Verbe basque* ederra agerrarazi zūan, bena ez bilha *Lur* entziklopedian haren izena nahiz urteetan lapurtarrez eta zuberotarrez idazten ibili den, hamabost aldiz agertū den *Eūskaldūnaren gūtūna* Napoleon III.aren denboran, 1855.an idatzi.

Denbora berean 1856.urtean Agosti Xahok eta Urrūstoiko Antoine d'Abbadie jaunek argitaratū *Dictionnaire basque français, espagnol et latin* delakoan zūberotarra aipatzen delarik, azitzin solazean, bearnesa eta gaskua ontsa ezagūtzen zūtialako lehentze erakusten dū ez dela eūskara suberterik xahū edo garbi denik.

Hemeretzūgerren mentean, Berboaz, aditzaz baliatūz, agertū ziren edo agertū gabe ziren Intxausperen lanez baliatzez, Louis Gèzek *Eléments de grammaire basque (Dialecte souletin)* izenarekin Zūberoako mintzajea nola ahoskatzen den eta zer ortografiarekin, gero zer gramatika dūan eta azkenik *Vocabulaire Basque-français*, eta *vocabulaire français-basque*. Baionan Lamaignèrenean 1875. urtean agertū zena. Mintzajea osoki esplikatzen zaikū ben, bena txikana gūzietan sartū gabe denek egiten dūtūgūn hūts zonbait badutū, bena familiaz eūskaldūn ez zen horrek merezimentū izigarria badū.

Hogeigerren mentean de Jaureguiberryk jauna atzinekoen bien aditz bilketa berritūko dū bena lana lo egonen da. Hogeigerren mentean ere bospa-sei hiztegi aski hunak agertū edo bildū ziren, denak apezek eginak Foix larraintarrarena, Mizpiratzegirena; Erbinena eta Larrasquetena. Azken honek zūan berriz zūberotarraren ikertzea gorenik eraman *Le Basque souletin nord-oriental* 1934, *Le Basque de la Basse-Soule Orientale*, Klincksieck, Paris 1939 direlakoak agertūz, baita Larrasquet mintzaje horren fonetika, mintzoa metoda berrienekin bildū.

Orhit gitean ere aita Junes Casenave Harigilek zūberotarraren gramatika oso bat ezkiribatū dūala, gūti ezaguna Sū Aziak Maulen agerrarazi zūana *Ziberotar gramatika* Zūberoatik kanpo eta hobeki ezagūtūrik izan zedin. Bes-

tainez, bi hiztegi egin zütian *HIZTEGIA I, Français-euskara züberotar euskalkitik abiatzez* 1989.an Ozazeko Hitza argialetxeak emana eta *HIZTEGIA II, Euskara-français Hitza*, Ozazekoak, 1993. Azken hontan zuberotar aditz normalizatüa emaiten deikü eta ürrentzean erran zahar parrasta bat.

Gure mintzajearen ikasteko eman züan *Ziberoan euskaraz*, Sü Aziak Maulen 2000.urtean argitaratüa. Gure Junesek gure mintzajea ohoratü eta dinitatea handia eman dio, bai eta euskaldün gazte hanitx euskara ikastera eta hobetzera eraman, haren ondotik, xiberotar libürü eta gramatika oroek Euskaltzaindiaren ortografia jarraitzen düe.

Aditza dela-eta beharbada herri batetik besteala bildü diferentziekin zuberotar izan eta üken aditzeen biltze handiena Pedro de Yizar jaunak egin züan, *Morfologia del verbo auxiliar suletino (estudio dialectológico)* Euskaltzaindiak Bilbon, 2002.an agertua.

Urte luzeetan zuberotarra irakasten ebili zaikün Jüsef Etxebarne, beregainti gramatika simple eta argi bat eman deikü, aurtan Euskaltzaindiak Sarako idazleen feidan erakutsi düana. AEK-ko eta gaüeskoletako esperientziatik ikasia. Libürüaren izena *Gramatika emendakinak Züberoako euskaraz*. Etsenplü hanitxekin bere praktikotarzüna erakusten dü.

Horrez kanpo Etxebarnek barnetik izigarri ontsa ikasi beitü euskara, frantsetik euskarala ützültzale haitü agertü zaikü.

Berriki, eta Coyosen ondotik Michel Etchebarne frantzimant ikertzaleak lan sabanta eman deikü: *Dynamique historique de la langue basque, variation dans l'espace et changement dans le temps*.

Orai Batista Coyosen aldia

Batista Coyosek, bere tesiarekin Züberoako mintzajearen ezagützeari beriz, aspaldiko partez, unibertsitateko borta zabaltü deio eta libürü batetan «*Le parler souletin des Arbailles*» (Une approche de l'ergativité) Pariseko L'Harmattan etxean 1999.urtean eman. Badakit bati edo besteari entzünik Euskaltzaindian ünibertsitateko jente sobera badela, eta sabantegi girela, bena ez dü ezagützen mintzaje bat estüdiatzen ez denik non eta mintzaza-

liek ezpadakie ezkiribatzen. Barnetik jakiteak ez dio ihuri ere minik egiten, idazle denari gütiago.

Bestalte, Batista Coyosek züberotar ez diren eta espezialista ez diren euskaldunentako, gure mintzaje txipia zertan den ezagütarazteko beste libürü bat bi mintzajetan eman deikü *Xiberotarra-Zuberera* (Le dialecte basque souletin). Hortarako bere jakitatea egin düan lan batetik horra zaio. Kontseilü Generaleko zerbütü bat abiatü züan eüskararen eta bearnesaren althe, bena euskaldünak baizik ezpeitziren aski zotükutzen Batistak proposatü züan Mintzaje Politikaren zerbütü bat, haren, ondotik *Office publique de la Langue Basque*, Euskararen Erakunde Publikoa Baionan Konseilü Orokorrean sortü dena.

Ez deiziet Batista Coyosen bigerren libürü aberatsean irakurten direnak oro aipatüko. Coyosen hitzetan:

«Liburu hau zuberotarrentzat, beste euskaldunentzat eta bai ere zuberera ezagutu nahi duen publiko zabalagoarentzat egina da. Euskalkiaren historia, literatura bere ezaugarri linguistikoak bere egoera soziolinguistikoa aurkeztuko ditugu, besteak beste. Aurreiritziei, klixeei nagusitzea da helburuetarik bat hori datu sakonen bidez...»

Bigerren kapitülüan xiberotarra historian gainti, Jakilegoa zaharrak emaiten deizkü, Hirurgerren kapitülüan Oraiko zubereraren egoera. Zertan den gure mintzajea eta gure jentea zeren errepublika hasiz geroztik Ziberoak jenteen erdia beno haboro galdü beütü, eta mintzajeak min hartü. Ondotik, aipatzen deikü Institut de Sondagek eta besteek egin inkestak jakiteko nor eta zonbat eüskaraz mintzatzen zen Ziberoan, 89.an hasirik 2001 artino, hortik idoki da hiru zuberotarretarik bigek zerbait badakitela, erdiek mintzatzen bena oroz gain zaharren artean. Mila bizizaletik goitiko herrietan karrikan, arrüan % 6 baizik ez dü eüs kara mintzatzen.

Laugerren kapitülüan. Beste euskalkiekin zer diferentzia düan? Beste hanitxek galdü düen akzent edo azentua kontserbatü dü züberotarrak eta ü-rekin bearnesetik hüllantzen bada, beste zonbait aldiz, manexa da gaskoinetik hurbilago. Hitzetan badütü züberotarrak besteetan galdü diren hitz zaharrak *igaran* eta ez pasatu, *heltü* ez arribatu edo alleatu, eta beste hanitx haleikere manexek bezainbeste hitz, okzitanoari hartü deitzogü bena ez be-

rak. Aditzean, geroaldi zaharra erabilten dugu (*nizate* ez izanen niz, *düket* ez ukenen dü), eta hika, noka besteen gisa üsatzen badügu garaztar zonbaitek ezagützen düen zuka/ xüka zaharrak ere bai begiratü. Mintzatzean Europa aldi hontan entzuten ez direnak hanitx ontsa begiratü dira Ziberoan «ph» apho, «th» athe, «ph» phakatü, «kh» akherra orano erraiten beitaügü.

Bosgerren kapitülüan. Aüzoko mintzajetan züberotarrek hartü hitzak: bearnesa, espainola, frantsesa eta euskara batua. Zeren erraiteko hartzen den espainoletik edo frantsesetik eta lehen bearnesetik sailka emaiten da, sail zonbaitetan güti, lehen espainolari orai euskara batuari. Hedabideetan euskara batuari irratietan hala nola Xiberoko Botzean telebisten eta kazeten bidez; euskal eskoletan euskara batuaren hitzak erabilten dira. Teknikan, berriki mekanikak hantik heltü beitera amerikano hitzak sartzen dira, lehen bearnesetik hartzen ziren bezala. Administracióne hiztegian frantsesa nahastan da euskararekilan.

Argi da Batista Coyosentako gure zokoko mintzajea eta euskara batua ez direla etsai bena bakotxak bere eremüa badiala, kartielekoan, eüskalkian pastoralak, khantorea, poesia eta euskara batuak eskola liburuak eta beste euskaldunekin erabilteko.

Seigarren kapitülüan. Zer emaiten den ikusteko eta entzuteko euskaraz biltzen dü pastoralak, maskaradak, komediak, kantorea, bertsolarien formatzea.

Euskararen irakastea eskoletan, 1972, düala berrogei urte Margaita Etxartekin abiatü ikastolak orai bi lekü badütü bata Sohütan Epherre ikastola (historia zerbait ikertü dugünek badakigü Belako jaunen jauregia izan dela eta kasi segür gira Erreboluzione handia beno lehen Egiategi eüskal filosofoa hor lan egin züala, hor baitzegoen errabili züan Larramendiren hiztegia), AEK-k badü Ziberoan *Lamiña Gaü eskola* eta üdan ikastaldi luzeak egiten.

Hatsarrean txipiekin züberotarra beita erabilten *Ikas*-ek badü pedagogia lekü bat Maulen. Lan hortan dabila ützültzen edo eüskaraz züenki idazten *Sü Azia* izeneko elkarteak. Ikusgarrien, komedien eta eüskarazko programak sortzen Maulen *Hebentik* elkarteak lan emankorra egiten dü.

Komunikazio hedabideak

Ahozkoak dira bi irrati, bata *Ziberoko Botza* abantxü osoki eüskaraz Züberokoan edo Manexekoan Euskal Irratien elkargoan sartürik Zuberotarren erdiek entzüten omen düe. *Radio Mendillia*, frantses irratia da, berriak Radio France Internationaletik emaiten dütü, eüskal müsika hanitx eta egünean Marzel Bedexagarrek euskarazko ezkiribü zenbait irakurtzen dütü. Euskal telebistan batzük Iparraldeko emankizunari so egiten düe, bai eta futbolari, gure zokoko mintzajea pastoralen errepikapenak badütügü. Frantses telebistan abantxü deus ere ez.

Kazetak dakizüen bezala *Le miroir de la Soule* da frantses ortografia eüskaldünarekin nahasirik kronika bat aldi oroz agertzen züan. Elizaren *Autour du clocher Zeinu ützülian* J.L. Davanten kronikaz kanpo deus ez da. Batzutan *Herrian* zerbait bada zubereraz.

Eta zer egiten düe administrazioneak eta herriek?

Euskal herriko historia irakurten bada urte hanitxez Elizak züan Eüskara irakasten hurrek katixima ikas zezen, gero Artxu errejentak frantsesaren irakasteko *Uskara eta franzes gramatika*, haurrentako 1852. an ezkiribatü züan Amiküzeko eta Züberoako mintzajeak botitüz. Altxaiko eskolan 1950-1960 artino Maddalen de Jaureguiberry Artxuren alegiak irakurtzera jiten zen, gero deusere 1972.an ikastola sortü arte, bena ordüan non zen gobernüa ?

Eskola publikean ez da aisa sartü bi mintzajen irakastea. Enseignement primaire edo Lehen mailan Mauleko kantonamentüan haurren %22ek kate hori jerraitkitzen züen eta bizpahiru oren %47. 2005ean, orai Atharratzekoan %18 baizik, bena %60ek bizpahiru oren astean.

Bigerren mailan, kolejoan Maulen %11 bi mintzajetan, eüskara mintzaje bezala %20 Mauleko, %60 Atharratzekoan kantonamentüan.

Erran behar da maila güzietan jenteek hanitxez haboro galthatzen düela hala nola %92 etkeko Urdinarben eta %100 Idauze Mendin. Haurrentako euskara galthatzen denen artean betikoa entzüten da hobe lükie anglesa

ikasi eta haberoenak, norekin mintzatüko dira anglesez Maulen, Atharrazten edo Urdiñarben? Eskola pribatuek ez düe bi mintzajen erakastea, elebidun erraiten dena eskentzen.

Euskara zerbaitetarako ager dadin lehen ürrats txipia herri eta bide seinaleak eüskaraz ezartea izan zen. Gero *Xiberoa herri elkargoak*, herriak oro biltzen dütianak hortarako politika bat abiatü dü: lehenik Eüskararen libürü xuriak bi mintzajetan argitaratü. Herri elkargoak Alozeko eskola bat erosi dü ikastolarentako eta egoitza zaharren leküan ikas gela bat, haurzaintegi bat, haurren txostakagia bat, lo egiteko günea eraikitzen ari.

Seinale elebidünak pakatzen dizkie herrier *Xiberoa* herri güzien elkargoak Maulen osoki eginik da eta mera sozialistak Barbe-Labarthe eüskararen hedapenerako politika bat abiatü, Atharretzen ere handixena, bena Santa Grazin bortxatürik egin düe, alegia turismari ogen eginen züala. Elkargoa horrek 2005.an ikastolen alteko DVD bat, AEK-ren irakas material bat eta lkasek züberotar haurrentako egiten dütüen libürüak sosez lagüntü.

Hau da Batista Coyosen libürü horrek pentsarazten deiküna.

Batista Coyosen libürüen artean lan sabant hau aipatüko deiziet *.Le parler basque souletin des Arbailles*, Parisen René Descartes unibertsitatean irakurri züan tesia da. Hatsarrean besteek zer dioen ergatibitate forma berezia, eüskararen originaltarzüna egiten düana, bena ihuren alte jarri gabe eta hola dio :

On évitera au lecteur les querelles entre courants, les divergences théoriques de point de vue et d'objets d'étude, qui règnent dans la communauté des linguistes (Avant-Propos aipatü libürüan 11.or.)

Eta berak haala labürtü züan bere lana:

Lan honen xedea bikoitza da, nahiz bereziki, Frantzian mintzo den zuberera izeneko euskal dialekto ahularen aldaera baten azalpen sinkronikoa izan. Euskalki edo dialektoarekiko hizkuntza ikerketaz urriak dira, sarri labur eta zaharrak. Lan hau, haren oraingo lekukotasun bat da.

Honela bada, eta elkarren ondozka, hala fonetika eta fonologia nola izen – eta aditz sintagmaren egitura aurkezten zaigu. Ikertzen

dira halaber, sintaxi harremanen adierazgailuak, perpausaren baita korreferentzi harreman batzuk, aditzen baliotasuna (argudiozko moduloa) aditzera emaniko eginkizun semantikoei dagokionez - eta baita ibilbide diatetikoa ere. Azkenik, hizkuntzaren dinamikari buruzko argitasun batzuk proposatzen dira.

Euskal hizkuntzak kasu-adierazle ergatibo nagusi bat du. Ikertzen da zein eratako motari dagokion honako esparruetatik bakoitza: sintatikoa, semantikoa, eta hein ttipagoan enuntziatiziozkoa «Joskera edo sintaxi akusatibo» dun hizkuntza baino areago, egiazko «ardatzik» gabeko mintzaira bat dugu R.M. W. Dixonek darabilen terminoaren arabera, edo urriki markaturik ardatzarekin.

Kasuzko funtzionalen eta eginkizun semantikoen arteko korrespondentziek, hala nola aditzera emaniko aldaketek, pentsarazten digute ezen kasu-adierazleak, plano semantikoen duen izaera gutiz-gehiago motibatua ahultzerat jotzen duela.

Ene oharrak

Coyos irakurriz gük hanitxez egari dütügün gora beherak esperantxak eta etsipenak xeheki lanthü dütü. Jakin dü Coyosek bere sabant zelütik behar zenean jaisten zeren bethi gogoan izan dü zer igaraiten da? Zer gertatzen da Züberoan. Aitor dezagün ez dela aski gure mintzajearen eritarzünak ezagützea ezagütarazi behar direla erremedio zonbait ere badirela. Orhitzen zait eüskara ikasi eta hobetü nahi üken nüanean Salaberryren kantore libürüa erabili nüala, eta mintzatzen, Artxuren gramatikarekin ikasi nüala. Libürürik ezin edirenez hanitx ikasi düt osaba, izebekin, kosiekin eüskara baizik entzütän ez zen Basabürü batetan.

Orai, entzün eta mintzatü behar da bena gazte bat noiz agitüko da Züberoan lagünen artean frantzimantik gabe, bai badira eüskaraz mintzatzen diren elkarte zonbait hala nola *Sü Azia* edo *Hebentik*, edo *AEK laminak* edo ikastolakoak. Orhit niz zer bihotzeko tinkadüra eman zeitan behin düala berrogeitahamar urte Atharratzeko kolejiotik arrajiten zirelarik, kosiaren autobusean, denak frantsesez ari zirela, eta orhitzen nintzan Andozeko eskolan hogeit urte lehenago bi urteez egon nintzanean haurrak abantxü oro

euskaraz mintzatzen zirela. Andozeko eskola hartan hogeitahamabostetarik hiru frantzimant eta horien artean ni, bai eskola hamahiru-hamalau urtekin ürrentzen zenean frantsesak ez züan euskararen itozteko aizinarik, bena orai hamasei urteez frantses eskolan ibilten direnak nekez mintzatzen düe, nahiz entelegatzen düen.

Mintzajeak beste etsai bat badü euskaldün direnek üsü frantzimantek beno haur gütiago düela eta hanitxek, nahiz euskara badakien ez düe haurrer irakasten.

Lehen senaremazte gazteak zaharrekin bizi ziren eta haur hanitxek aitita eta amamarekin euskara ikasten züen. Orai, zaharrak karriketara edo zahar-etxetara igorten dütüe eta haurrek etxen euskararik ez entzüten.

Euskara orai beno gaizkiago ikusirik zen lehen nahiz orai beno haboro mintzatzen zen, bena orhit nola erraiten zeitan aitak erdi etsitürik «Tu perds ton temps avec ton basque, tu ne retourneras pas au pays» eta Ligin ere erran zeitadena «zertako behar dük apez mintzaje hori ikasi?»; gorago erran dügü nola, orai, gure mintzajea ez dela baratzen diren zuberotar apezren arrenküra handiena.

Aitor dezagün harrokeriak badüala khinberra. Lehen erraiten bazen Xar-rako zübütik landa Euskarak ez züala deuse balio, bena lehenago frantsesak ez züan deuse balio, euskaldümentako Argentinara eta Uruguaila joaiten zirenentako. Orai, Iruneko zübiak, bentetarik kanpo, igaran ondoan zertako baliatüko zaio frantsesa? Bidasoatik haraintian anglesa ikasten omen düe bena ez dütelako egün oroz entzüten izigarri gaizki, musurkatzen, eta frantsesek beno gaizkiago emaiten. Zer ele ta ahopide txarrak. Nik uste eta hor Jüsef Egiategi gure hamazortzigarren menteko filosofoak arrazu züan ziolarik:

Aspaldian dago errana gizona dela hanbatetan gizon nola mintzo süberte beitaki: topa hëuskaldün menditarrak dakian espainola delako heen aüzo, topa ere ordokitarrak dakian biarnesa edo zerbait frantsesetik, hantik; biek dütükien abantaila gatik, bena beren artean ta etsaien eretzian, heüskara xahia dezen mintza, da ene egarria.

Errelijioneak abantxü ützi dü katixima euskaraz irakastea, apez euskaldünak frantsesaren alte jokatü dira eta laiko zonbait dira katixima euskaraz

irakasten bermatü; meza bi mintzajetan emaiten da, khantoreak euskaraz edo batere ez, prediküak frantsesez beita beti norbait gure mintzajea ez dakiana. Azken indarrak eman zütian Junes Casenavek alde batetik bizpahiru libürü sabantak Züberoako euskaraz ezarriz, bai eta lüzaz euskarazko mezak emaitetz, bena erretreta hartü düanean Betarramitek frantsesezko meza eskentü diote eta han ez da kantore bat ere euskaraz entzün.

Orain arte eta etengabe Züberoako euskalkia ikertü da eta güti edo hanitx erakatsi. Badakigü badela lan handiagoa dakien mintzarazteko eta ez dakien euskaldüntzeko, bena üngürüan badütügü gure zokoko mintzajea deusetik abiatüz ikasi düenak eta beste zonbait hatsarretik ere badakienak. Zer agit ere, zer gerta ere ihork ez dü erranen mintzaje eder bat bazüen eta salbatzeko ez die deus ere egin.

Ezpeiniz ez azti ez profeta ez dakit zer izanen den euskara hebentik ehün urte. Aspaldian eri eta ezin hilez dela gure mintzajea? Bai, Vinsonek uste züan Euskal Herri osoan hogeigerren mentean 200.000 gibelo zonbait, euskaraz mintzatüko zela, eta Onésime Réclusek ez züala hogeigerren mentea ikusiko. Mementoko ehün urte irabazi dügü.